

MARIUS ABLAČINSKAS

Vilniaus universitetas

Gauta 2008 02 06
Pabaiga. Pradžia „Logos“ Nr. 54

J. HABERMASO KOMUNIKACINIO VEIKSMO TEORIJA: IDEALIĄ DEMOKRATIJĄ UŽTIKRINANČIŲ PRIEMONIŲ PAIEŠKOS

J. Habermas Theory of Communicative Action:
the Quest for the Preconditions of Democracy

SUMMARY

Analyzing the principles of coexistence within the contemporary society, Jurgen Habermas highlights an essential weakness of democracy. It is the tension between the normative and the real, between what should be done and what is actually done. Understanding this tension is crucial to understanding modern democracy. It is possible to justify the weakness of the democracy, but an effective way of making democracy stronger is to strengthen civil society. The article seeks to prove the propositions provided above. This is done by juxtaposing Habermas concept of consensus with the concept of power, which was provided by Michel Foucault.

SANTRAUKA

Analizuodamas šiuolaikinės visuomenės narių bendrabūvio principus J. Habermasas atskleidžia esminį šių laikų demokratijos silpnumą – teisinių normų ir tikrovės bei to, kas turėtų būti padaryta, ir to, kas yra daroma neatitikimą. Gebėjimas suprasti ir paaiškinti identifikuotą silpnumą yra tiesiogiai lemiantis gebėjimą suprasti ir paaiškinti šiuolaikinę demokratiją: kokia ji yra bei kokia galėtų būti. Demokratijos silpnumą galima pateisinti, tačiau ją galima sustiprinti stiprinant pilietinę visuomenę. Šiuo straipsniu siekiama pagrįsti suformuluotus teiginius, analizuojant Habermaso, jo šalininkų ir oponentų darbus, filosofo *sutarimo* koncepciją priešpriešinant M. Foucault *galios* koncepcijai.

RAKTAŽODŽIAI: pilietinė visuomenė, demokratija, galia, Habermasas.
KEY WORDS: Civil society; democracy; power; Habermas.

2. HOMO DEMOCRATICUS REALIAME PASAULYJE: RACIONALUMO IR GALIOS AKISTATA

Labai detaliai skleidamas savo požiūrį, Habermasas sąmoningai atsiveria kritikai, teigdamas, jog „nėra lengva išvengti nuojautos, kad pagrįstumo patvirtinimo reikalavimus apibrėžianti ir gryną protą idealizuojanti koncepcija yra neklaidinga.“²⁵ Pritariant filosofui galima teigti, jog išvengti nuojautos ne tik nėra lengva – jos išvengti neįmanoma. Ir tai (tikriausiai) yra esminė Habermaso teorijos problema.

Galios šalininkams komunikavimas yra daugiau neracionali retorika tenkinant interesus nei dominavimo atsisakymas siekiant sutarimo. Šioje retorikoje „pagrįstumas“ yra įtvirtinamas kaip komunikacijos priemonė (šią gretinant su, pvz.: iškalbingumu, manipuliavimu, charizma, netgi šantažu) ir nieko bendra neturi su racionalių argumentų (kiekvienoje situacijoje) ieškojimu. Vertinant tokiu požiūriu, per greitai (pritariant Habermasui) būtų šlovinti „sėkmingus“ ir „tikslus“ teiginius, kadangi retorikos atveju būtent iškraipymas (angl. *distortion*) yra pagrindinis sėkmės faktorius.

Šiame straipsnyje nebus bandoma atsakyti, kuri iš pozicijų – komunikacinio racionalumo ar retorikos – yra teisingesnė. Atsisakius idealizuoto požiūrio šiuo atveju yra svarbu atskleisti, kad abi pozicijos gali būti pateisintos – gal netgi taikytinos kartu. Nesiekiant komunikacinio racionalumo priešpriešinti retorikai, problemą galima išspręsti keliant klausimus, kaip vyksta komunikavimas, kaip veikia demokratija ir kaip įgyvendinama politika. Dar daugiau – ar, pritariant Habermasui, galima tvirtinti, jog

sutarimas yra įmanomas nenaudojant galios? Atsakymas *a priori* į šį klausimą būtų nepagrįstas lygiai taip, kaip prielaida, jog galima įrodyti, kad visi žmonės yra iš prigimties geri arba iš prigimties blogi.

Racionalumą ir demokratiją grįsti tikėjimu yra labai nesaugu. Atrodo, jog plėtodamas komunikacinio racionalumo teoriją, Habermasas primiršo savo paties aksiomą, reikalaujančią filosofines išvadas patikrinti empiriškai. Nepaisant jo sveikintinų ir pagarbos vertų atradimų, būtent šiame kontekste filosofą galima vadinti utopistu. Svarbu pripažinti, kad Habermasas galėjo būti paveiktas savo gimtosios šalies (Vokietijos) situacijos po Antrojo pasaulinio karo. Vokietijoje tikrai reikėjo įtvirtinti naujus konstitucinius principus, o šis faktas galimai paveikė filosofo poziciją. Habermasas pasikliauja itin silpnai vertintinu *Verfassungspatriotismus* (liet. konstitucinis patriotizmas), kurią jis vadina pagrindine priemone siekiant įtvirtinti konstitucinius principus bei įrodyti visuomenei jų praktinę naudą. Filosofas teigia, kad „konstituciniai principai gali įsitvirtinti piliečių širdyse tik tuo atveju, jei šie yra teigiamos nuomonės apie demokratijos institucijas ir yra linkę gyventi politinės laisvės sąlygomis. Esant tokiai situacijai piliečiai taip pat mokosi visavertiškai gyventi visuomenėje, o respubliką ir jos Konstituciją vertina kaip išskirtinius laimėjimus. Nesant arba istoriškai nesusikūrusiems išvardytoms sąlygoms, nėra galimybės atsirasti su Konstitucija susijusiems patriotiniams ryšiams.“²⁶

Šią filosofo poziciją galima patvirtinti analizuojant per ilgą laiką kurtų, įgyvendintų ir tobulintų įvairių, realiose visuomenėse realiai veikiančių, konstitucijų realizavimo procesus. Deklaruojamos pagrindinės „nekonfliktavimo“, „vizijos turėjimo“ ir „didžiavimosi“ sampratos dažnai yra nepakankamos. Galbūt todėl, kad realiai žmonės yra gerokai sudėtingesni nei Habermaso *homo democraticus*, realaus gyvenimo situacijose veikia kažkas gerokai sudėtingesnio už aukščiau išvardytus fenomenus. Žmonės žino, kaip tuo pačiu metu gali veikti giminių bendruomenės ir demokratijos elementai, kaip vienu metu galima būti ir disidentu, ir patriotu, jie taip pat žino, kad konstitucija gali būti naudojama visai nedemokratiniais būdais siekiant naudoti asmeniui ar grupei. Taigi, atrodo, kad, galvojant apie konstitucijos rašymą, už habermasiškąją labiau tinkama yra Machiavellio pozicija. Pastarasis reziumuoja, jog „visi rašytojai ir politikai turi suprasti... kad kuriant visuotinę gerovę užtikrinsiančius konstitucinius ir teisinius principus, privalo nepamiršti visus žmones esant piktus, nes polinkis supykti (galimybei pasitaikius) yra užprogramuotas jų protuose.“²⁷ Ir jeigu Machiavellis yra teisus, propaguodamas šį – „blogiausio atvejo“ – mąstymą, gali kilti didelių problemų, jei visuomenė būtų kuriama išimtinai ant Habermaso diskurso etikos pamatų. Juk Habermasas atmeta piktumą, nuoširdžiai tikėdamas geru. Tuo tarpu istorija mus moko, kad tinkamai neįvertinus blogio, galima sudaryti sąlygas jam išviespatauti. Iš Machiavellio galima pasimokyti ne veidmainiavimu grindžiamo moralumo, o to,

kad moraliais galime tapti tik jei pripažinsime, kad tokie nesame.

Be to, aiškindamas pagrįstumą, tiesą, teisingumą ir t.t. kaip „geresnio argumento“ sąlygotus rezultatus, Habermasas, tikėtina, neišsprendžia problemos, o tik savaip perrašo ankstesnius apibrėžimus. Filosofui oponuojantis Bernsteinas teigia, kad „geresnis argumentas“ ir „komunikacinis racionalumas“ yra empiriškai nepagrįstos sąvokos, kadangi „Habermaso ‘geresnio argumento jėga’ atrodo viliojanti tik iki savęs paklausime, ką tai reiškia ir į ką tai nurodo“²⁸. Juk kiekvienoje situacijoje turi būti kelias aiškių kriterijų, kurie nurodytų, ką galima vadinti argumentu, ar šis argumentas yra geras ir kaip skirtingi argumentai turėtų būti palyginami. Ir tai jokiū būdu nereiškia, kad mes neturime siekti išgryninti argumentų bei juos įvertinti. Bernsteino manymu, „net jei visos suinteresuotos šalys yra linkusios pasitelkti racionalius argumentus, kiekviena visuomenė privalo turėti procedūras, kurios būtų naudojamos, jei kilusių problemų nebūtų galimybės išspręsti argumentų kalba“²⁹. Realios pilietinės visuomenės atveju (priešingai Habermaso idealistinei pozicijai) tokio pobūdžio konfliktai yra dažni.

Taigi, Habermaso teoriją tikslinga papildyti galios elementu. Pats filosofas vėlesniuose darbuose bando analizuoti galios poveikį ir plėtoja gilesnę pilietinės visuomenės analizę. Nepaisant sveikintinų pastangų, Habermaso požiūris išlieka griežtai normatyvinis ir procedūrinis, nepakankamai dėmesio skiriama išankstinėms sąlygoms ir realiai diskusijai, taip pat nepriklausomiems etiniams vertini-

mams bei vyraujančiai nekomunikavimo tradicijai. Habermasas taip pat nekeičia pozicijos neatsižvelgti į konkrečias tapatumo ar kultūrinės priklausomybės sąlygojamas problemas bei besiplėtojančias (dažnai prieštaringas) mažumą ir naujų socialinių judėjimų idėjas.

Habermaso siekis universalizuoti realiaame gyvenime dažniausiai nepastovias demokratijos problemas ilgainiui gali pasirodyti nereikalingas. Pvz., pilietinės visuomenės grupės, kurios pasisakė už balsavimo teisės išplėtimą, ją suteikiant ne tik nuosavybės turintiems bet ir kitiems suaugusiems vyrams, nebuvo susijusios su demokratine nuostata, kad balsuoti turi ir moterys. Nepaisant to, jų pastangos nesąmoningai padėjo pamatus procesams, kuriems vykstant balsavimo teisė moterims buvo suteikta. Panašiai taip, nors atsiradus iniciatyvoms balsavimo teisę suteikti suaugusioms moterims nebuvo galvojama apie aštuoniolikmetes, ši amžiaus riba ilgainiui tapo įteisinta daugelyje šalių. Kiekvienu iš

atvejų diskusijos vyko formuluojant argumentus ir pasitelkiant priemones, kurios buvo veiksmingos tik tam tikrame socialiniame-istoriniame kontekste. Visi analogiški, su šių laikų socialinių judėjimų veikla susiję, pavyzdžiai leidžia daryti prielaidas, kad dabar mes nežinome, kaip ir kokie „demokratiniai“ procesai vyks ateityje ir kokios priemonės ar veiksmai bus pateisinami kaip neprieštaraujantys pagrindiniams demokratijos principams. Tačiau reikalingus atsakymus gali sąlygoti šių laikų demokratijai būdingas „galios“ faktorius ir su juo susijęs realiai taikomo *racionalumo* ir Habermaso propaguojamo „taisyrklingo“ *racionalumo* neatitikimas. Sveikintinos yra (Habermaso) demokratiškumą užtikrinančių priemonių paieškos. Tačiau sekant juo bei siekiant tiek išsilaisvinti nuo dominavimo, tiek kurti stiprią demokratiją ir stiprią pilietinę visuomenę, nedera akiai pasikliauti *komunikaciniu racionalumu*, *galios* įtaką kasdienybei nereikšminant.

3. IDEALO REALIZAVIMAS REALYBĖS SĄLYGOMIS: *HOMO DEMOCRATICUS* STIPRINIMO PERSPEKTYVOS

Anot Foucault, Habermaso pasiklovimas įstatymo galia yra nepakankamas, kadangi šiuolaikinė teisinė sistema neatitinka šiuolaikinių *galios* naudojimo metodų, o kiekviena diena gausi situacijų, kai įstatymų nėra laikomasi besąlygiškai.³⁰ Šiandien įstatymai ir įgyvendinamos politikos ne visada garantuoja laisvę, lygybę ir demokratiją, o ypatinčiai „posovietinėje Lietuvoje, net esant visai padoriems įstatymams, nelengva priversti piliečius ir ypač valdžios ins-

titucijas jų laikytis“³¹. Foucault manymu, laisvės nėra pajėgi užtikrinti ir veikianti institucinė sistema, net jei ši yra sukurta būtent tokiam tikslui. Šiam tikslui pasiekti taip pat nepakankama abstrakti teorija ar „taisyrklingas“ mąstymas. Filosofas mano esant priešingai, kadangi istorinė patirtis rodo, jog labiausiai represinėmis tapo tos socialinės sistemos, kuriose laisvės buvo siekiama vadovaujantis teoriniais teiginiais. Skirtingai nei Habermasas, Foucault nėra teorinėmis

koncepcijomis vadovaujantis rengiamų konstitucijų apologetas. Ne todėl, kad rašytinės konstitucijos jam atrodo absoliučiai neveiksmingos ir nenaudingos stiprinant pilietinę visuomenę, o todėl, kad filosofui rūpi konstitucijos pritaikumas konkrečioje visuomenėje, ištariant: kaip aiškinamos dokumento nuostatos; kaip dokumentas yra taikomas ir vykdomas valdžios institucijų; (ypač) kaip aiškinimai ir taikymas gali būti keičiami. Kitaip tariant, Foucault ieško priemonių, kurios *padėtų* esančias konstitucijas ir veikiančias institucijas *išlaikyti* (atsižvelgiant į situaciją) kuo labiau demokratiškas, kai tuo tarpu Habermaso siekis – *sukurti* kuo demokratiškesnes konstitucijas ir institucijas.

Foucault manymu, ypatingai analizuoti reikia veiklą tų institucijų, kurios skelbiasi esančios nešališkos ir nepriklausomos. Būtent jų veiklos principai yra grindžiami „politine prievarta“ arba nediskutuotinai vykdytinu privalėjimu, kuris (deja) ne stiprina pilietinę visuomenę, o kuria (joje) įtampas. Jei tokią tiesą pavyktų pripažinti valdžios institucijoms, taip pat pasitelkiant priemones situacijos pasikartojimams išvengti, šis pasikeitimas taptų efektyviu postūmiu keistis ir pilietinei visuomenei. Nenorėdamas prieštarauti Habermasui, Foucault priduria, kad „siekiant mažinti galios įtaką, nepakanka vien taisyklingo komunikavimo <...> reikia kurti tokias teises nuostatas, valdymo principus ir netgi elgesio normas, kad [vadovaujantis jais – M. A.] žaidžiant *galios* žaidimus būtų kuo mažiau dominavimo [nediskutuotinai vykdytino privalėjimo – M. A.]³².

Paskutiniuose darbuose Habermasas taip pat supranta, kad kasdieninio komunikavimo sąlygomis idealus kalbos aktas negali būti tapatus vieningai suprantamai realybės situacijai. Šiuo klausimu Foucault pozicija mažai skiriasi, nes abu mąstytojai pripažįsta, jog yra reikalingos priemonės *dominavimui* valdyti. Habermasas siūlo pasikliauti universalios diskurso teorija, o Foucault siekia surasti ir kontroliuoti konkrečioje aplinkoje atsirandančių *galios* ryšių priežastis. Mąstytojus skiria tai, kad sprendžiant tą patį klausimą Foucault orientuojasi į *φρόνησις*, o Habermasas – į *επιστήμη*. Foucault nemano, kad *laisvė* kyla iš visuotinio ir ją galima sukurti vadovaujantis teorija. Priešingai – *laisvės* siekis nėra pašalinti *galios* faktorių ir ji yra sukuriama ne susitarant, bet priešinant ir kovojant už teises. Atskleidamas tokį požiūrį Foucault³³ Habermasą pavadina „utopistu“, taip atsiliepdamas į pastarojo prieš tai³⁴ jam skirtus „ciniko“ ir „reliatyvisto“ epitetus.

Filosofų nesutarimo priežasčių galima ieškoti skirtinguose jų specializacijų lygmenyse: jie abu supranta, kad konkretaus politinio veiksmo turinys yra apsprendžiamas šio veiksmo dalyvių, tačiau 1) Habermasas yra linkęs analizuoti makro lygmens politikos procesus, o 2) Foucault – mikro lygmens politikos procesus. Be to, nors abu vadovaujasi ta pačia „viršaus-apačios“ logika, pirmojo analizės kryptis yra „iš viršaus į apačią“, o antrojo – „iš apačios į viršų“. Kitaip tariant, Habermasas norėtų atskirti asmenims ar pilietinės visuomenės grupėms nurodyti komunikavimo

priemonės, kurias pasitelkę jie galėtų siekti savo tikslų, ir tikėdamas metodo sėkmingumu neanalizuoja proceso baigties rezultatų. Tuo tarpu Foucault nemo-deliooja nei paties proceso, nei jo rezultatų, vien rekomenduodamas daugiau dėmesio skirti *konflikto* ir *galios* ryšių analizei, kadangi būtent šios priemonės gali būti naudingos siekiant suvaldyti dominavimą. Pastarojo valdymas yra svarbus tiek pilietinės visuomenės viduje (kai reikia derinti skirtingų grupių interesus), tiek išorėje – kai pačiai pilietinei visuomenei reikia ginti savo teises bendradarbiaujant su viešuoju ar verslo sektoriais. Foucault taip pat mano, kad plėtojant bendradarbiavimą nedera pasikliauti istorinio būtinumo suformuotu žinojimu ar universaliomis taisyklėmis. Šios gali neatitikti konkrečios situacijos specifikos ir būti arba nepritaikomos, arba nepakankamos egzistuojančiai pro-

blemai išspręsti, juo labiau (prisimenant šio straipsnio pradžią) todėl, kad dažna pilietinė visuomenė yra nevienalytė bei turinti skirtingų interesų, grindžiamų lyties, tikėjimo, seksualinės ar kultūrinės ir t.t. priklausomybės pagrindu. Juk, tarkim, feministų ar „žaliųjų“ judėjimai savo interesus realizuoja ne ieškodami būdų racionaliai susitarti, o protestuodami ar organizuodami kitokias „lengvo pilietinio nepaklusnumo“ akcijas, akivaizdžiai prieštaraujančias įstatymais ir kitomis taisyklėmis nustatytai tvarkai. Galbūt tokie demokratijos buvimą užtikrinantys veiksmai gali būti pateisinami vien dėl to, kad tokiu būdu šios grupės realizuoja savo pilietiškumą. Juk „pilietinė visuomenė be demokratinio pilietiškumo tik pagilina politinio gyvenimo fragmentaciją, o pilietiškumas be pilietinės visuomenės stumia valstybes į nedemokratinę akligatvį.“³⁵

IŠVADOS

Patirtis rodo, kad konfliktai ar jų provokavimas yra pavojingi socialinei tvarkai ir potencialiai destruktivūs. Kita vertus, būtent socialiniai konfliktai sukuria šiuolaikines demokratines visuomenes vienijančius ir stiprinančius saitus, todėl represinėmis priemonėmis konfliktus slopinančios vyriausybės ar visuomenės klysta neanalizuodamos priešiška nusiteikusiųjų pozicijos. Juk kuo visuomenė demokratiškesnė, tuo daugiau joje turėtų būti galimybių pasirinkti ar nusistatyti vertybes. Tokiose situacijose tikrai reikalingas ne išankstinis „taisyklių“ rinkinys, bet vienos grupės sutarimas su kita siekiant nepažeis-

ti viena kitos interesų. Habermaso formuojama politinės kultūros koncepcija galėtų būti pakantesnė, tolerantiškesnė visuomenėje galimiems skirtumams (netgi šių lemiamiems konfliktams) bei pripažįstanti pliuralizmą. Pilietinė visuomenė ne visada būna „taisyklingai“ besielgianti visuomenė, o visuomenės stiprumas priklauso nuo jos tikėjimo savo galiomis bei aktyvios pozicijos prisiėmimo. Jei sakome, kad Lietuvoje nėra daug argumentų, liudijančių visuomenės būtį, tai dar kebliau kalbėti apie pilietinę visuomenę, kuri yra tartum labiau specifikuota visuomenės dalis.³⁶ Lietuvos visuomenės tikėjimas savo ga-

liomis nuo nepriklausomybės laikų yra gerokai sumažėjęs. Tai pasireiškia nedalyvavimu rinkimuose ar viešuose debatuose valstybei svarbiais klausimais bei, galiausiai, beįsivyrąjančiu nuomonės neturėjimu. Toks nedalyvavimas ilgainiui gali virsti pilietine apatija. Pilietinėje veikloje aktyviai dalyvaujantis žmogus Lietuvoje neretai laikomas keistuoliu, išsišokėliu, tuo tarpu nedalyvavimas suvokiamas kaip norma. Vyraujant tam tikram „pilietiniam drovumui“, pasyvumas mūsų visuomenėje laikomas normaliu reiškiniu, ir būtent dėl to žmonės nedrįsta peržengti tos „nedalyvavimo normos“ barjero. Situaciją galima pakeisti nurodant visuomenės nariams „dalyvavimo“ kanalus bei įrodant, jog dalyvavimas gali būti sėkmingas ir lemti teigiamus situacijos pokyčius. Šalyje reikėtų labiau lavinti pačius dalyvavimo

įgūdžius, formuoti dalyvavimo normas, ir tą reikėtų daryti nuo pat mokyklos suolo. Į procesą aktyviai galėtų įsitraukti ne vien dabar veikiantis Pilietinės visuomenės institutas ar Piliečių santalka, bet ir kitos nevyriausybines organizacijos, žiniasklaida, mokslo ir viešojo sektoriaus įstaigos. Tuo būtų galima pasiekti, kad dalyvavimas taptų įprastas reiškinys, o nedalyvaujantieji būtų laikomi keistuoliais, kaip yra kai kuriose šalyse. Stiprinant Lietuvos pilietinę visuomenę reikėtų tarsi „apversti“ šiandienę situaciją, skatinant piliečius turėti nebūtinai vieningą ar vienintelę nuomonę. Juk pilietinė visuomenė garantuoja viešumo buvimą, bet nebūtinai visuotinį susitarimą, o stipri pilietinė visuomenė neatšiejama dar ir nuo konfliktų, kuriuos galima slopinti pasitelkus ne vien galią, bet ir racionalumą.

Literatūra ir nuorodos

- ²⁵ Jürgen Habermas. *Modernybės filosofinis diskursas*, iš vokiečių kalbos vertė Alfonsas Tekorius. – Vilnius: Alma littera, 2003, p. 322.
- ²⁶ Jürgen Habermas. Burdens of the Double Past // *Dissent* 41(4), 1994, 513–7, p. 513–4.
- ²⁷ Niccolò Machiavelli. *The Discourses*. – Harmondsworth: Penguin, 1983, p. 111–2.
- ²⁸ Richard J. Bernstein. *The New Constellation: The Ethical-Political Horizons of Modernity / Postmodernity*. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992, p. 220.
- ²⁹ Ten pat, p. 221.
- ³⁰ Michel Foucault. *Seksualumo istorija*, iš prancūzų kalbos vertė Nijolė Kašelionienė ir Renata Padalevičiūtė. – Vilnius: Vaga, 1999, p. 89.
- ³¹ Egidijus Aleksandravičius. *Kas iškirto varnui akį*. – Vilnius: Versus aureus, 2004, p. 70.
- ³² Michel Foucault. The Ethic of Care for the Self as a Practice of Freedom // *The Final Foucault*. J. Bernauer and D. Rasmussen (eds). – Cambridge, 1988, p. 18.
- ³³ Ten pat.
- ³⁴ Jürgen Habermas. *Modernybės filosofinis diskursas*, iš vokiečių kalbos vertė Alfonsas Tekorius. – Vilnius: Alma littera, 2003, p. 253, p. 294.
- ³⁵ Saulius Šiliauskas. Pilietinės visuomenės ir pilietiškumo diskursai modernioje demokratijos refleksijoje // *Viešojo politika ir administravimas* 11: 2005, 26–33, p. 32.
- ³⁶ Egidijus Aleksandravičius. *Kas iškirto varnui akį*. – Vilnius: Versus aureus, 2004, p. 76.